

Адамський Віктор (Хмельницький)

Кам'янець-Подільський університет у добу воєнного комунізму: виборювання автономії

Протягом останнього часу з'явилось чимало науково-теоретичних розробок, присвячених висвітленню різних аспектів діяльності Кам'янець-Подільського державного університету. Досліджуючи історію розвитку вищої ланки освіти на Поділлі, автори нагромадили значний емпіричний матеріал¹. Однак залишається чимало питань, які потребують подальшого предметного дослідження. З-поміж них варто виокремити проблеми, що стосуються становлення нової системи управління в навчальному закладі, взаємин професорського корпусу вищої школи з органами влади, політичних завдань, що стояли перед системою соціального виховання та ін.

У цій статті автор ставить за мету розглянути епізод з життя Кам'янець-Подільського інституту народної освіти, пов'язаний з фактом публічного обрання ректора у 1922 р. Він мав важливі політичні наслідки не лише для навчального закладу, а й в цілому для втілення засад адміністративної автономії вищої школи в Україні. Попри свою значимість, заявлений сюжет залишається невисвітленим у науковій літературі. Архівні матеріали дають можливість зрозуміти внутрішню логіку більшовицьких лідерів, яка спрямовувала їхні дії, та спонукальні мотиви, якими керувалися комуністи.

Зусилля радянських владних структур у сфері реформування вищої школи були спрямовані передусім на встановлення нової системи управління, яка б відповідала світоглядним принципам більшовизму. Задля успішної реалізації завдань в культурно-освітній галузі більшовики вважали за доцільне якомога скоріше покінчити з відокремленням вищої школи, законодавчо закріпити її структуру і принципи функціонування. Це завдання значною мірою досягалося завдяки "Положенню про вищі навчальні заклади РСФРР", згідно з яким усі вузи були включені в загальну систему радянських установ і організацій. Положення скасовувало адміністративну автономію вищих шкіл та запроваджувало централістські засади в організації управління². Ця доктринальна зміна базувалась на ленінському розумінні пролетарської суті функціонування нової системи освіти. За констатацією заступника наркома освіти РСФРР М. Покровського, лідер більшовиків "не терпів жодної думки про будь-які буржуазні автономії", а відтак "саме це слово було нещадно понівечене в тезах про вищу школу"³.

Втім, ввести нормативний документ в дію виявилось справою непростою. На знак протесту проти запровадження нових порядків взимку 1921–1922 навчального року застрайкували професори Москви, Петербургу, Казані

та інших міст, додавши до своїх гасел вимогу оперативного вирішення частини економічних проблем, передусім вчасної виплати заробітної плати.

Хоча в Україні існувала власна нормативно-правова база, що регламентувала діяльність вищої школи, ці події детермінували певні процеси і в вузах Києва, Одеси, Харкова. Аби спробувати зняти напруження, Народний комісаріат освіти УСРР, який користувався досить широкою автономією, прийняв достатньо сміливе й наразі ризиковане рішення про проведення експерименту щодо публічного обрання ректора.

Постановою колегії Укрголовпрофосвіти від 21 лютого 1922 р. та відношенням НКО УСРР за № 967 від 23 лютого таке право було надане Кам'янець-Подільському ІНО⁴. На користь Кам'янецького вузу спрацювало декілька обставин. По-перше, навчальний заклад пережив ряд істотних реорганізацій, основна мета яких полягала у ліквідації видимих ознак існування університету, що постав у роки революції⁵. Зміни позначилися не лише на організаційній структурі інституції, методичних та фінансових аспектах діяльності, а й на долях конкретних людей. Після вступу у місто червоних військ частина відомих і авторитетних науковців вузу (І. І. Огієнко, В. О. Біднов, С. В. Бачинський, Л. Т. Білецький, Б. Й. Крижанівський, А. П. Чернявський, В. К. Добровольський, Л. Ю. Биковський та ін.), прізвища яких безпосередньо ототожнювалися з українськими визвольними змаганнями, емігрували за кордон⁶. Тому професорсько-викладацький склад інституту вважався в Наркоматі освіти УСРР цілком лояльним до радянської влади. У доповідній записці голові РНК УСРР Х. Раковському в грудні 1921 р. політкомісар ІНО С. Чалий доповідав про прихильне ставлення Ради професорів до більшовицької влади, що яскраво засвідчило урочисте засідання з нагоди святкування третьої річниці відкриття Кам'янецького університету. Чалий пропонував Раковському обов'язково відзначити цей факт у звітній доповіді шостому Всеукраїнському з'їзду рад⁷.

По-друге, ректор ІНО комуніст С. Д. Сидоряк, призначений на посаду розпорядженням політкомісара В. Сазанського в серпні 1921 р., не користувався повагою колективу через непрофесійну організацію виробничого підрозділу, безгосподарність та зловживання. В інституті почасти з'являлися написані студентами "гумористичні накази" на кшталт: "Знову в їдальні вкрадено 100 пудів картоплі. Це вже здається в дев'ятнадцятий раз. Пропоную зробити негайно ревізію. В склад Ревізійної комісії увійдуть тт. проф. Огієнко, проф. Русова і бувш. упродкомісар Алтаєв. Комісія має розпочати ревізію ні в якому разі не пізніше жовтня місяця 1923 р. Ректор Се — Дурак"; "Висловлюю догану колективній свині за те, що вона втекла у невідомому напрямку (очевидно за Збруч). Ректор Се — Дурак"⁸.

Врешті, непроста атмосфера склалася і в самій партійній організації інституту, де на обліку перебувало 18 членів⁹. Між комуністами, ректором і політкомісаром розгорнулася жорстка боротьба за сфери впливу і компетенцію повноважень. С. Сидоряк вважав, що С. Чалий повинен займатися винятково політичною роботою і не втручатися в адміністративно-господарські та науково-навчальні справи установи. Натомість політкомісар на підставі партійних інструкцій доводив протилежне¹⁰. За визнанням самого ректора ІНО, така реальність унеможлиблювала подальшу продуктивну співпрацю¹¹.

Отримавши дозвільні документи від центральних органів влади, що надавали можливість зайнятися практичною роботою щодо підготовки загальних зборів, на яких мали обрати ректора, С. Чалий звернувся з відкритим листом до професорсько-викладацького складу інституту. В ньому він оцінив очікувану подію як таку, що мала не лише академічне, а й суспільно-політичне значення. Політкомісар заявляв, що радянська влада надала право Кам'янець-Подільському ІНО публічно обрати нового керівника. "Це означає, — роз'яснював Чалий, — що влада пролетаріату розуміє нормальні умови розквіту науки. Це означає, що вона руйнує "самоуправління" вищої школи лише там, ... де є погроза для інтересів працюючих, де воно ставиться на службу інтересам касти. Це означає, що в міру того, як та погроза зменшується, вона йде назустріч потребам вищої школи і науки, створюючи крок за кроком нормальні умови її розвитку. Це означає також, що влада пролетаріату покладає надії на робітників науки у Кам'янці-Подільському, довіряючи молодь школі з виборним керівником. Але крім цього, цей акт має ще одне значення, на яке працівники науки повинні звернути найпильнішу увагу. Це — той обов'язок, який влада покладає на них своїм довір'ям. І те довір'я працівники науки виконають лише в тому разі, коли вони стануть на висоту розуміння інтересів вищої школи і науки"¹².

17 березня 1922 р. редакція місцевої газети "Червона правда", наголосивши на вагомій значимості для усіх кам'янчан заходу, пов'язаного з обранням ректора ІНО, запевнила, що докладе максимум зусиль, аби усі пропозиції щодо кандидатів на посаду керівника навчального закладу стали відомі громадськості¹³.

Критерії, яким повинен відповідати новий керівник, та завдання, які він мав вирішити в першу чергу, найбільш лаконічно і водночас влучно були сформульовані професором А. Е. Маліновським: "Нова економічна політика, — зауважив він, — закликає до реальної роботи над закріпленням державного ладу шляхом виявлення приватної ініціативи і добром кваліфікованих робітників у всіх галузях державного будівництва. Щоб не стати в суперечність з нею, необхідно при обранні керівника вищої школи

керуватися лише його персональними характеристиками. Занепад вищої школи в Кам'янці є наслідком, по-перше, безгосподарності його адміністрації, і, по-друге, відсутності авторитетного в академічних колах керівника (вченого), який поставив би своїм завданням надати діяльності ІНО наукового спрямування. Тому в новому керівникові ІНО повинні поєднуватися якості вченого та адміністратора"¹⁴.

Уже перші заявлені кандидатури на зайняття посади дещо розчарували і наразі насторожили місцеву владу та партійний осередок. Їхній офіційний висуванець лектор інституту і водночас секретар Кам'янець-Подільського повітпарткому І. Кулик значно поступався авторитетом іншим претендентам на посаду — професорам П. М. Бучинському, А. Е. Маліновському, П. Г. Клепатському¹⁵.

Напередодні загальних зборів С. Чалий ще раз звернувся із спеціальною відозвою до студентства, в якій закликав молодь до активної позиції та вкотре розтлумачив важливість запланованого заходу. Політкомісар не приховував того факту, що результати цієї події матимуть відбиток на розвиткові науки в усій республіці. А це, в свою чергу, зобов'язувало студентську сім'ю, "коли вона живе інтересами справжньої науки", поставитись до виборів ректора відповідально. На думку Чалого, інститут повинен очолити не лише науковець ("зрозуміло, без кастового академізму"), а передусім "людина-громадянин", організатор, котрий вболівав би за інтереси і потреби широких народних мас, зумів би створити і розвинути матеріальну базу. І що найголовніше, майбутньому ректорові потрібне "уміння відчувати пульс життя, його темп, непереможні вимоги — і відповідно до тих вимог уміння організувати вищу школу". Щодо конкретики, то політкомісар запропонував студентам обрати по два представники від факультетів та одного від підготовчого відділення, котрі репрезентували б їхні інтереси на загальних зборах¹⁶.

За день до проведення загальних зборів відбулося спеціальне засідання бюро повітового партійного комітету, де також розглядалося це питання. За наслідками обговорення С. Д. Сидоряку доручалося підготувати матеріали для мотивованих відводів стосовно професорів А. Е. Маліновського та П. Г. Клепатського. Крім того, з метою перестороги вирішили "результатів виборів не проводити в життя до затвердження їх центром"¹⁷.

Наступного дня повітпартком знову повернувся до питання про обрання ректора. З огляду на непопулярність С. Сидоряка серед колег та студентства вирішили, щоб він не виступав з відводом альтернативних кандидатур. Підтримати на зборах І. Кулика партійним рішенням зобов'язали Р. Заклинського. Обов'язки голови загальних зборів партійний комітет покладав на заступника політкомісара Л. Ізбинського¹⁸.

9 травня 1922 р. у стінах Кам'янець-Подільського ІНО відбулася непересічна подія — вперше за часів радянської України на загальних зборах трудовий колектив публічно обирав керівника навчального закладу.

Л. Ізбинський відразу наголосив на необхідності усвідомлення кожним учасником зібрання важливості цієї події: "Наш інститут, ректора якого маємо честь сьогодні обрати, повинен зрозуміти завдання влади, яка довіряє нам. Виборчого права для вищих шкіл взагалі не існує; виборність ректора в Кам'янецькому ІНО — єдиний випадок на цілу Україну. Всюди ректори призначені, бо стара професура виявила себе противницею радянської влади. Але влада звернула увагу на те, що наша професура і наше студентство — найбільш пролетаризовані, і тому дала нам право виборності ректора"¹⁹.

Після вступного слова Л. Ізбинський запропонував обрати секретаря зборів. Однак тут стався непередбачений інцидент. М. Матвієвський, котрий був підтриманий переважною більшістю почесного зібрання, запропонував обрати передусім голову зборів, оскільки така норма виписана в статуті вищих шкіл, затвердженого Наркомосом²⁰. Заступник політкомісара не спромігся адекватно відреагувати на цей факт, а тому зазначив лише те, що на зборах повинен був головувати С. Чалий, але оскільки останній захворів, то він передав дане повноваження йому. Комуніст С. Сидоряк, який виступав ще в ранзі ректора, був більш відвертим і категоричним: "... наші збори не є звичайними зборами, на яких голова обирається. Головувати має представник Головпрофосу..."²¹.

Цим, власне, інцидент було вичерпано. Ніхто не наважився загострювати ситуації. Після обрання М. Драй-Хмари секретарем зборів Л. Ізбинський запропонував висувати кандидатів на посаду ректора. Із зали було названо чотири прізвища — професорів А. Маліновського, Є. Сташевського, П. Клепатського та лектора І. Кулика. Є. Сташевський відразу ж зняв свою кандидатуру.

З-поміж інших претендентів першим до слова запросили П. Г. Клепатського. Він перш окреслив засади та принципи, на яких має будуватися вища школа: "Наш ІНО є найбільш пролетарським серед вищих шкіл як за своїм складом, так і за діяльністю, — а відтак, — розставив акценти Клепатський, — в своїй академічній роботі ми стоїмо на демократичному і пролетарському ґрунті". На думку кандидата необхідно було подбати про розвиток науки в навчальному закладі. Задля реалізації цієї мети мала бути створена така внутрішня атмосфера, за якої професори і студентство воліли б самі займатися науковою роботою. Завершив свій виступ П. Г. Клепатський словами, які лапідарно виражають сутність запропонованої ним програми та життєвого кредо: "Я написав би на своєму прапорі, що ректор повинен дбати про поліпшення

науки та матеріального стану професури й студентства, повинен мати зв'язок з академперсоналом, студентством і громадянством. Це — основа розвитку вищої школи, авторитет якої зміцнився б серед пролетаріату, який побачив би, що наука, яка тут плекається, іде в його загал і що ми не дарма годуємося соками народу"²².

А. Маліновський зазначив, що розділяє тези та філософію виступу П. Клепатського, а тому попросив зняти його кандидатуру з подальшого обговорення. Затим до слова запросили І. Кулика. Він зізнався, що, хоча культурно-науковий стаж у нього не такий вагомий, як у професора Клепатського, проте йому достеменно відомі шляхи, якими повинна розвиватися наука. В основі цього шляху мали бути наступні принципи і завдання: "Як пролетар, я розумію тільки пролетарську науку і знаю вимоги, які ставить пролетаріат до школи"; "Як сприяти розвиткові науки? Наука має бути пролетарською, інститут мусить давати освіту пролетаріатові. Це його основна задача"; "Школу треба зробити пролетарською з пролетарським складом слухачів. Це значить, що ми не наполягаємо, щоб теперішній склад студентства не мінявся"; "Хоча вищі школи не переповненні, не завадить звільнити декілька зайятих ворогами пролетаріату місць для дітей робітників і біднішого селянства"; "Щоб вища школа давала пролетарську освіту, необхідно, щоб був відповідний склад викладачів і щоб були запроваджені належні методи викладання"; "Не треба орієнтуватися виключно на старі наукові сили, треба приваблювати й молоді сили, які може ще й не мають великого наукового стажу, але відповідають завданням пролетарської школи".

У такій же тональності І. Кулик закінчив свій виступ: "Я може поставив би на своєму прапорі девіз професора Клепатського, але на першому місці поставив би: диктатура пролетаріату. Хай живе не просто вища школа, а вища пролетарська школа, в якій дається виховання пролетаріатові"²³.

Під час обговорення кандидатур в підтримку П. Клепатського виступив професор М. М. Хведорів та студент В. Зборовець, який представляв позицію факультету профосвіти. Перший охарактеризував особистісні якості Павла Григоровича, наголосивши на його пошані серед колег та популярності серед кам'ячан, а останній заявив, що студентство бачить в особі професора найкращого свого вчителя та ідейного натхненника²⁴.

Натомість голова повітвиконкому та міської ради П. І. Буценко не стільки агітував за свого партійного колегу, скільки волів віднайти аргументи проти Клепатського. І таки знайшов "контрреволюційні мотиви" в його діях: "...для інституту не буде багато користі, коли на чолі його стане професор Клепатський. Професор Хведорів захищає Клепатського. Але останніми днями ми довідалися, що при зборі церковних цінностей Клепатський стояв в деякій мірі на перешкоді цій справі: він захищав від

забору заховані в музеї образи. Пролетаріатові потрібно, щоб в мурах інституту панувала пролетарська психологія"²⁵. Панас Іванович як ніхто інший був обізнаний з даною проблематикою, оскільки саме він підписував накази про вилучення церковних цінностей та виставкових і нумізматичних колекцій в релігійних та музейних установах краю²⁶.

Задану тему підтримав студент Шевченко: "При зборі церковних цінностей Клепатський виявив вороже відношення до влади, тримаючи в музеях речі, які не можуть рахуватися музейними. В музеях знайдено золоті монети 19–20 віку. Це вже уголовщина"²⁷.

П. Клепатський використав заключне слово, щоб розвіяти міф про його "сміхотворну уголовщину": "Я — голова Комітету охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи, охороняю цінності старовини, де б вони не були. В комісії по забору цінностей має, згідно декрету, бути і представник Комітету, але мене не було запрошено і тому часом забиралися і старовинні цінності. Між іншим, комісія забрала золоті і срібні монети університетського музею. Я до цього музею не маю жодного відношення і, коли я зробив спробу, як голова Комітету, поширити свою владу на цей музей, то на це запротестував бувший ректор Сидоряк, у якого весь час були ключі від музею. Але справа не в утаюванні, а в тім, що тт. Павлов і Буценко не розуміють, що таке нумізматична колекція, як вона збирається і як в міру нагромадження монет складається каталог. І ще справа в тім, що нумізматичні колекції, як і інші музейні збірки подібного характеру, мають значення не по вазі металу, що в них мається, а по своїй культурній та ученій цінності. Тут в Кам'янці не тільки при відібранні церковних цінностей взагалі, але навіть і музейних, вимог декрету про обережне відношення до музейних та культурних цінностей не було виконано. Мої клопотання перед виконкомом в цьому відношенні не бралися до уваги"²⁸.

Старання П. Клепатського, так само як і інших небайдужих членів Комітету охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи, не виявилися марними. 29 травня 1922 р. під розписку завідуючого археологічним музеєм Ю. Сіцінського Кам'янецький фінвідділ повернув 1013 срібних монет і срібну гривну періоду Київської Русі. Монети XIX–XX ст. комісія по вилученню церковних цінностей не повернула²⁹.

І. Кулик в заключному слові, не втішаючи себе зайвими ілюзіями, акцентував увагу на політичному сегменті події, розраховуючи при цьому, мабуть, на інстинкт самозбереження: "Я певен, що мене не оберуть. Це не важливо. Сумно тільки, що спроба дати право виборності розбивається... Ні, помилялися, коли казали, що Жовтнева Революція відбулася в вищих школах. Це — наша вина. Треба звернути більшу увагу на вищу школу"³⁰.

Перед проведенням процедури голосування голова зборів Л. Избинський уже без усіляких умовностей назвав межі, в яких тільки й може бути допустимою автономія вищої школи радянського зразка: "Знаючи працю Клепатського зі всіх сторін і з дискусій, категорично протестую проти його кандидатури. Коли буде провалена доцільна кандидатура, то велике питання, чи затвердить Харків Клепатського"³¹.

Голосування проводилось у відкритому режимі. За П. Клепатського проголосували 30 осіб, за І. Кулика — 12. За наполяганням С. Д. Сидоряка пізніше ще дев'ять викладачів, які з різних причин не були присутніми на зборах, подали письмово свої пропозиції. Усі висловились на користь П. Клепатського³². 11 травня 1922 р. повітпартком направив політкомісару ІНО С. Чалому витяг із протоколу засідання партійного бюро для неухильного виконання — результатів виборів не проводити в життя до затвердження їх центром³³.

У зв'язку із невизначеністю ситуації, пов'язаної з обранням ректора, 12 травня професорсько-викладацький склад інституту звернувся з колективною заявою до того ж таки С. Чалого, в якій намагався обґрунтувати негативний вплив на учбовий і виховний процес, виробничу роботу в колективі, затягування з призначенням обраного керівника. З огляду на це, викладачі просили "вжити всіх можливих заходів, аби т. Сидоряк був поставлений негайно за скобки життя нашого ІНО, а його місце зайняв формально і легально вибраний т. Клепатський. Цього вимагає інтерес нашої вищої школи і інтерес загально-державний УСРР на ґрунті Кам'янця на Поділлі"³⁴.

Підтримуючи зміст заяви, професор Є. Шашевський вважав своїм обов'язком викласти окрему думку, до якої приєдналися А. Маліновський, Я. Регула та М. Хведорів. Сутність їхньої позиції вирізнялася більшою категоричністю та наступальністю щодо дій політкомісара: "На Вас, як політкомісара, безпосередньо підпорядкованого Укрголовпрофосу і відповідального перед ним, лягає уся відповідальність за невиконання його розпоряджень і за те антидержавне ... самоуправство, якому поданий тут в стінах вищої школи такий вбивчий приклад..."³⁵. Таким чином, в інституті склалася атмосфера, яка, за зізнанням завідуючого Подільським губернським відділом народної освіти О. Мізерницького "спроможна була зруйнувати що завгодно, але створити бодай щось за таких умов, навіть виконувати поточну роботу, стало неможливо"³⁶.

С. Чалому і місцевому партійному осередку стало очевидним, що одними лише репресивними заходами на даному етапі справу не владнати. Необхідно було бодай вдавати, що влада готова до пошуку компромісних рішень. З огляду на це повітпартком мобілізував С. Сидоряка на місяць для партійної роботи в повіті. По-друге, політкомісар видав наказ про

створення комісії з метою проведення ревізії господарсько-виробничого колективу, яку очолив професор Є. Сташевський. Врешті, П. Клепатського допустили тимчасово до виконання обов'язків ректора³⁷. Цей факт справив позитивні наслідки в діяльності вузу. "Студенти організували студкоми, — щиро зізнавались самі більшовики, — колектив став без усілякого примусу обов'язковим для усіх. Професура поновила свою наукову діяльність. Розпочалось інтенсивне обстеження природних багатств краю"³⁸.

Однак відчутні для усіх зміни принципово не вплинули на позицію місцевих комуністів, які поставили за мету усунути з посади нового керівника. Доповідні з цього приводу пішли по лінії партійних органів аж до політбюро ЦК КП(б)У включно, в яких обрання ректором П. Клепатського кваліфікувалося як вияв контрреволюційної сутності професорсько-викладацького складу та студентства. В результаті, розглядаючи 23 червня 1922 р. питання "Про політичні виступи професури", партійне керівництво республіки присвятило подільському ІНО особливу увагу, записавши в рішенні окремий пункт: "Запропонувати Наркомосу звернути особливу увагу на Кам'янець-Подільський університет та прийняти заходи до оновлення його викладацького складу"³⁹. Цілковитим циркуляром це рішення було доведено губкомом "для ознайомлення і виконання"⁴⁰.

На виконання цього завдання, згідно з дорученням Наркома освіти УСРР Г. Гринька та спеціальної ухвали бюро Подільського губпарткому⁴¹ в Кам'янець-Подільський для комплексного обстеження інституту 20 липня 1922 р. приїхав завідуючий Подільським губернським відділом народної освіти О. Мізерницький. В результаті роботи очолювана ним комісія дійшла висновку, що "кам'янецька професура, належачи за своїм класовим становищем до ворожих пролетаріату груп, не може вважатися нашою, за винятком, звичайно, тих комуністів, котрі знаходяться у складі професури. Тим не менше, активно контрреволюційною вона не є, як не є взагалі більш контрреволюційною професура будь-якого іншого вищого навчального закладу"⁴².

Щодо кадрових питань, то комісією пропонувалося провести наступні зміни: "Сидоряка перевести в інший вуз (орієнтовно в Херсон). Для забезпечення студентської маси від впливу автокефальної комедії, що розігрується, зняти з роботи в кам'янецьких вузах професорів Васильківського та Гаєвського. Терміново зняти з роботи в Кам'янецькому вузі проф. Оленича, Кожухова, Драй-Хмару, Приймака, Ярошевську і Ретанову. Клепатського на посаді затвердити"⁴³.

31 серпня 1922 р. з висновками комісії О. Мізерницький ознайомив членів бюро Подільського губпарткому. Згідно з рішенням партійного комітету передбачалося відізвати тов. Сидоряка в розпорядження Укрголовпрофосвіти.

Щодо позапартійних професорів, то пропонувалося підтримати перед Наркомосом прохання губнаросвіти. На підставі цього 19 вересня 1922 р. професор П. Г. Клепатський рішенням Головпрофосвіти був затверджений ректором ІНО⁴⁴.

Проте позиція окремих посадовців в Наркоматі освіти та губернському відділі не вплинула на переоцінку поглядів партійних функціонерів у ставленні до інституту. 4 вересня оргбюро ЦК КП(б)У доручило заступнику наркома освіти Я. Ряппо зробити спеціальну доповідь на політбюро ЦК про можливість перенесення в м. Київ Кам'янець-Подільського ІНО⁴⁵. Однак рішення останнього обмежувалося лише дорученням пришвидшити переведення викладацького складу⁴⁶.

Не заспокоїлись і місцеві комуністи. Політкомісар С. Чалий, за згодою з повітпарткомом та повітвиконкомом, ініціював нові вибори ректора, які відбулися 30 вересня 1922 р. Навчені гірким досвідом, комуністи цього разу підтримали кандидатуру професора П. М. Бучинського, котрий користувався великим авторитетом серед колег. Мотиви, які при цьому спрямовували їхні дії, політкомісар у досить відвертій формі виклав у доповідній записці заступнику наркомосвіти Я. П. Ряппо: "Професор Бучинський за своїм віком і дряхлістю не може бути ані шкідливим, ані корисним для нашої системи у вищій школі. В її житті він буде брати участь лише там, де буде потрібна "вагома вчена постать". Це — ректор *de jure*, а *de facto* його обов'язки виконуватиме обраний ще за проф. Клепатського проректор Заклинський (член КП(б)У). На допомогу йому доведеться призначити ще одного проректора спеціально по господарській частині, котрий був би в той же час неодмінно членом виробничого колективу, відповідно інструкції Головпрофосу. Це найкращий вихід з тієї ситуації, що склалася в Кам'янецькому ІНО в зв'язку з кризою ректури. Досвід тов. Сидоряка показав, що члена компартії висувати на вершину вищої школи в Кам'янці під обстріл надто ризиковано. Краще нехай буде на вершині "усіма визнаний вчений муж", а ми під прикриттям цього вченого мужа будемо робити свою справу... На професора Бучинського ніхто, крім нас, впливати не зможе. Хороше ставлення до себе місцевих органів влади він цінує і буде цінувати. В день його ювілею повітпартком передав в пожиттєве користування йому і його сім'ї будинок, і вже через це, щоб зберегти цей будинок, нічого протирадянського він робити не стане... Ось у чому істинний смисл вересневих подій в Кам'янецькому ІНО"⁴⁷.

Клепатського не просто зняли з Кам'янця. Наприкінці 1922 р. він був заарештований органами ДПУ і півтора місяці відсидів у слідчому ізоляторі⁴⁸. Далі доля закинула П. Клепатського спочатку у Київ, але через

неможливість знайти там роботу за фахом він переїхав до Полтави, де працевлаштувався в Інституті соціального виховання⁴⁹.

Хвиля репресій не обминула і молоді. Відразу ж наступного дня після проведення загальних зборів політкомісар видав наказ, яким оголошувалося проведення з 15 по 20 травня перереєстрації всіх без винятку студентів вищих навчальних закладів освіти м. Кам'янця-Подільського⁵⁰. Для цього кожний з них повинен був з'явитися у комісію з студентським білетом, заліковою книжкою, продовольчою карткою і, що не менш важливо, з підтверджуючими соціальне походження, громадський, політичний і професійний стаж документами⁵¹. Загалом у результаті політичних і трудових чисток, проведених у 1922 році, з ІНО було відраховано майже 500 осіб⁵².

Таким чином, аналіз джерел та літератури дозволяє констатувати, що реальне реформування вищої школи, яке розпочалося після остаточного утвердження радянської влади в Україні, ставило за мету скасувати структуру "старої системи освіти" — передусім університети та запровадити централістські засади управління у модернізованих вузах. Комуністична система освіти була орієнтована на задоволення потреб держави, на впровадження більшовицької моделі соціалізму. Спроба під тиском дії об'єктивних чинників залучити до управління вищою школою професорсько-викладацький склад та студентство не виправдала очікуваних результатів. Досвід публічного обрання ректора в Кам'янець-Подільському ІНО засвідчив, що наукова еліта не сприймала вимог цілковитої ідеологізації духовної сфери, так само як і радикальної зміни концептуально-світоглядних переконань. Відтак політичні чистки та перманентний терор стали невід'ємним і ключовим методом "радянзації" інтелігенції в науково-педагогічних установах.

¹ Див.: *Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б.* Кам'янець-Подільський державний університет (1918–2006 рр.): Історичний нарис. — Кам'янець-Подільський, 2006. — 196 с; Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення / За заг. ред. *О. М. Завальнюка*. — Кам'янець-Подільський, 2003. — 408 с; *Завальнюк О. М.* Українська еліта і творення національної університетської освіти: фундатори й будівничі (1917–1920 рр.). — Кам'янець-Подільський, 2005. — 496 с; *Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б.* Кам'янець-Подільський державний університет (1918–2005 рр.): сторінки історії // Укр. іст. журн. — 2005. — № 5. — С. 81–92; *Колтакова О. В.* Кам'янець-Подільський український університет (1918–1921) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. — К., 1994. — Вип. 3. — С. 20–24; *Ричка В. М.* Загублене життя (П. Г. Клепатський) // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). — К., 1991. — С. 202–204; *Завальнюк О. М.* Історія Кам'янець-Подільського

державного українського університету в іменах (1918–1921 рр.). — Кам'янець-Подільський, 2006. — 632 с. та ін.

² Див.: Декрет Совета Народных Комиссаров "О высших учебных заведениях РСФСР (Положение)" // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. — 1921. — № 65. — Ст. 486.

³ *Покровский М. Н.* Чем был Ленин для нашей высшей школы // Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине: В 10 т. / Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. — М., 1990. — Т. 6. — С. 231.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі: ЦДАВО України). — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1063. — Арк. 95.

⁵ *Копилов А. О., Завальнюк О. М.* Кам'янець-Подільський державний український університет: від ідеї заснування до ліквідації (1917-1921 рр.) // Укр. іст. журн. — 1999. — № 5. — С. 33-34.

⁶ Див.: Завальнюк О. М. Радянська влада і Кам'янець-Подільський державний університет (1919, 1920-1921 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць. — Кам'янець-Подільський, 1998. — Т. 1. — С. 17

⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі: ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 415. — Арк. 159.

⁸ Там само. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1063. — Арк. 45, 139–140.

⁹ Там само. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1063. — Арк. 46.

¹⁰ Там само. — Арк. 47.

¹¹ Там само. — Арк. 142.

¹² Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). — Ф. Р — 302. — Оп. 1. — Спр. 226. — Арк. 1–2.

¹³ Підготовка до виборів ректора Кам'янецького інституту народної освіти. Від редакції // Червона правда (Кам'янець-Подільський). — 1922. — 17 березня.

¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1063. — Арк. 97.

¹⁵ ДАХМО. — Ф. Р — 302. — Оп. 1. — Спр. 228. — Арк. 42–47.

¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1063. — Арк. 99.

¹⁷ Там само. — Арк. 149.

¹⁸ Там само. — Арк. 150.

¹⁹ Там само. — Арк. 101.

²⁰ Див.: Временное Положение о высших учебных заведениях УССР. — Х., 1922. — Т. 1: Временное Положение об институтах. — С. 6.

²¹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1063. — Арк. 101.

²² Там само. — Арк. 102.

²³ Там само. — Арк. 103–104.

²⁴ Там само. — Арк. 104–105.

²⁵ Там само. — Арк. 105.

²⁶ Див.: *Нестеренко В.* "Червоний Дантон" // Духовні витоки Поділля: творці історії краю. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 9–11 вересня 1994 р. м. Кам'янець-Подільський. — Хмельницький, 1994. — Ч. 1. — С. 312.

²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1063. — Арк. 105.

²⁸ Там само. — Арк. 107.

²⁹ Див.: *Соловей В. П.* З історії Кам'янець-Подільського історичного музею у 20-ті роки ХХ ст. Музеєзнавча діяльність Ю. Січинського в цей час // Юхим Січинський в історії та культурі Поділля: Збірник наукових праць за підсумками всеукраїнської науково-практичної конференції. — Кам'янець-Подільський, 2004. — С. 132.

³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1063. — Арк. 108.

³¹ Там само.

³² Там само.

³³ Там само. — Арк. 149.

³⁴ Там само. — Арк. 134.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само. — Арк. 55.

³⁷ ДАХМО. — Ф. Р — 302. — Оп. 1. — Спр. 228. — Арк. 73.

³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1063. — Арк. 55.

³⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 29. — Арк. 98.

⁴⁰ Там само. — Оп. 20. — Спр. 987. — Арк. 138.

⁴¹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1063. — Арк. 30.

⁴² Там само. — Арк. 86.

⁴³ Там само. — Арк. 90–91.

⁴⁴ ДАХМО. — Ф. Р — 6. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 121.

⁴⁵ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 734. — Арк. 151.

⁴⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 30. — Арк. 167.

⁴⁷ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1063. — Арк. 23.

⁴⁸ *Завальнюк О. М.* П. Г. Клепатський — професор Кам'янець-Подільського державного українського університету (1919–1921 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. — Кам'янець-Подільський, 2002. — Т. 2. — С. 200.

⁴⁹ *Копилов С. А.* П. Клепатський: Кам'янецький період діяльності (1918–1921 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. — Кам'янець-Подільський, 1998. — Т. 1. — С. 213.

⁵⁰ ДАХМО. — Ф. Р — 302. Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 3.

⁵¹ Там само. — Спр. 234. — Арк. 1 зв.

⁵² *Мельник Е. М., Філінюк А. Г.* Кам'янець-Подільський інститут народної освіти: розвиток, досягнення та втрати (1921–1930 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. — Кам'янець-Подільський, 1998. — Т. 1. — С. 32–33.